

yenileşen edebiyatı ve yeni yazarları ağır bir şekilde tenkit ettiğini ifade etmişlerdir (Hüseyin Cahid [Yalçın], *Kavgaların*, s. 10, 11, 13, 14; a.mlf., *Edebî Hatıralar*, s. 82; Mehmed Rauf, s. 35-37, 41, 47, 73). *Servet-i Fünûn*'un uzun yıllar devam edecek olan başarısı bazı araştırmacıların *Hazîne-i Fünûn* hakkında, "eski vadede yazarların neşir vasıtası" şeklinde doğruyu tam aksettirmeyen bir hüküm vermelerine sebep olmuştur (Levend, *Edebiyat Tarihi Dersleri*, s. 245). Buna karşılık İbnülemin Mahmud Kemal, Fâik Reşad'dan naklen, dergide gazelleri yayımlanan Ayıntablı Râşid Efendi'nin divançesinin basılması söz konusu olurken dergi mensuplarından birkaçının "bu zamanda öyle eski şeylerin tab'ı münasip olmayacağı" itirazlarıyla reddedildiğini söylemişlerdir (Son Asır Türk Şairleri, s. 1357). *Hazîne-i Fünûn*'un tam koleksiyonu İstanbul'da Beyazıt Devlet, Âtîf Efendi, Süleymaniye, Hakkı Tarık Us kütüphaneleriyle İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Hüseyin Cahid [Yalçın], *Kavgaların*, İstanbul 1326, s. 10, 11, 13, 14; a.mlf., *Edebî Hatıralar*, İstanbul 1935, s. 82; Ağâh Sırrı Levend, *Edebiyat Tarihi Dersleri: Servet-i Fünun Edebiyatı*, İstanbul 1938, s. 245; a.mlf., *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara 1960, s. 250-251; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 1357; Hacı Ömer Karpuz, *Hazîne-i Fünun Mecmuası: İnceleme-Fihrist-Metinler* (yüksek lisans tezi, 1986, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü); Rıza Filizok, *Ziya Gökalp'ın Edebi Eserlerinde Halk Edebiyatı Tesiri Üzerine Bir Araştırma*, Ankara 1991, s. 41-42; Hasan Kocuoğlu, *Türk Edebiyatında Hece-Aruz Tartışmaları*, Ankara 1993, s. 49-54; Mehmed Rauf, *Edebî Hatıralar* (haz. Mehmet Törenek), İstanbul 1997, s. 35-37, 41, 47, 73; Mustafa Nihad Özön, "Edebiyatımızda Münakaşalar IX", *Oluş*, sy. 10, Ankara 1939, s. 148-149; Ziya Bakırcıoğlu, "Hazîne-i Fünun", *TDEA*, IV, 193.

M. ORHAN OKAY

HAZİNE-i HÂSSA

(خزينة خاصة)

Osmanlı padişahlarının şahsî gelir ve giderlerini idare eden teşkilât.

Osmanlılar'da doğrudan doğruya padişahın özel gelir ve giderlerinin resmî bir teşkilât bünyesinde idare edilmesi uygulaması, klasik dönemde ceyb-i hümayun denen hazinenin Tanzimat'ın ilânından sonra belirli bir düzen altına alınması sonucunda ortaya çıkmıştır. Özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren padişaha ait gelirleri ve

harcamaları belirli bir sisteme bağlama arayışları çerçevesinde bazı yeni uygulamalara girişilmiştir. Aynı yüzyılın ikinci yarısında işlevinde bazı değişiklikler yapılarak Osmanlı maliyesince sık sık başvurulan bir ihtiyat hazinesi haline getirilen Darphâne-i Âmire, bu dönemde padişahın özel hazinesi durumunda olan ceyb-i hümayun hazinesi gelirlerini de idare etmeye başlamıştı. 1242'de (1826-27) diğer gelirleri elinden alınarak kapasite bakımından küçültülen Darphâne-i Âmire'nin işleri madenler, ceyb-i hümayuna ait mukâtaat, hasların idaresi ve sikke darbı ile sınırlandırılmış, aynı tarihte ceyb-i hümayunun gelirlerinin bir kısmına da el konulmuştu. Tanzimat'ın ilânından (1839) sonra bütün hazineler kaldırılarak gelirlerin maliye hazinesi adı altında tek bir hazinede toplanması sırasında padişaha ait özel gelirlerin masrafları karşılamadığı görüldüğünden bunların devlet hazinesine intikaline karar verildi. Padişaha ait gelirlerden Ayazağa, Kandilli, Yapağıcı, Bahşâyış ve İzzeddin çiftlikleri dışındaki bütün emlak ve çiftliklerle ma'den-i hümayun hâsılatı, havâss-ı celîle, mukâtaat vb. bazı gelirlerin idaresi maliye hazinesine devredildi. Buna karşılık padişahın özel harcamaları için 1256 Muharremi (Mart 1840) başından itibaren "tahsîsât-i seniyye" adı altında her ay Darphâne-i Âmire'ye 12.500 kese akçe verilmesi kararlaştırıldı. Darphâne'ye gelen bu aylıklarla adı geçen çiftlikler ve diğer birtakım gelirler ceyb-i hümayunda toplanacak ve buradan Enderûn-ı Hümayun ve Darphâne-i Âmire'nin maaş ve aylıkları, Matbah-ı Âmire masrafları, saray ve köşkerlerin mefruşat ve tamirâtı, padişah tarafından özel olarak yaptırılacak binaların inşa masrafları, sûr-ı hümayun ve vilâdet-i hümayun masrafları, irâde-i seniyye ile bendegâna verilecek atıyeller ve diğer gerekli harcamalar karşılanacaktı. Böylece klasik dönemde sadece padişahın cep harçlığı konumunda olan ceyb-i hümayun hazinesi, Tanzimat'tan sonra tahsîsât-i seniyye ve diğer hâsılat olmak üzere padişahın bütün gelirlerinin toplandığı ve buna paralel biçimde sarayın idaresine ve padişaha ait harcamaların tamamının yapıldığı bir kurum haline geldi. 1263 Recebine (Haziran 1847) geldiğinde "ceyb-i hümayun hazinesi" tabiri, bünyesinde mevcut bu değişiklikler çerçevesinde yayımlanan irâde-i seniyye ile "hazîne-i hâssa" olarak değiştirildi.

Tanzimat'la birlikte sikke darbının idaresi maliye hazinesine geçti ve Darphâne

Nezâreti de ceyb-i hümayun ve hazîne-i hâssaya ait işlerin yönetimi görevini üstlendi. Oluşan bu tabloda dolayı nezârete aslı görevine uygun bir isim olacağı düşünülerek Darphâne Nezâreti tabirinin Hazîne-i Hâssa Nezâreti'ne dönüştürülmesine karar verildi. Bu sırada Darphâne-i Âmire Nâzırı Tâhîr Paşa'nın vefatı alınan kararın uygulanmasına vesile oldu. 18 Rebülevvel 1266 (1 Şubat 1850) tarihinde Hazîne-i Hâssa Nezâreti kurularak nâzırlığa Şefik Bey tayin edildi. Darphâne-i Âmire mübâyaaclığı, ortaya çıkan yeni düzenlemeden dolayı maliye hazinesine bağlı olarak meskûkât müdürlüğüne dönüştürüldü ve sikke basımına dair işler bu müdürlüğün bünyesinde gerçekleştirildi. Hazîne-i Hâssa Nezâreti teşkil edildikten sonra nezâretin kalem ve personeline de düzenlemeye gidildi. Darphâne idaresinde iken hazîne-i hâssanın işlerini gören kalemlerin isimlerinde nezârete uygun değişiklikler yapıldı. Hazîne-i Hâssa Nezâreti'nin yapılanmasıyla birlikte teşkilâtında da birtakım gelişmeler oldu.

Sultan Abdülmecid döneminde Hazîne-i Hâssa Nezâreti muhasebe, sergi muhasebesi ve tahrirat kalemlerinden meydana gelirken Sultan Abdülaziz'in saltanatı sırasında kalemlerle personel sayısında artış görüldü. Teşkilâtın bünyesinde nezârete bağlı ebniye ambarı, feshâne, hatab ambarı, İstabl-ı Âmire, matbah ambarı, mefruşat müdürlüğü, Mihaliç çiftlikât idareleri gibi birimler oluştu. Bu birimlerin müdürleri hazîne-i hâssanın idare heyetinde görev almaktaydılar. Hazîne-i hâssaya ait teşkilâtın en çok geliştiği dönem ise II. Abdülhamid zamanıdır. Bu dönemde, Tanzimat'la birlikte maliye hazinesine geçen padişah ve saltanatın "emlak-i hümayun" veya "emlak-i şâhâne" adı verilen malları hazîne-i hâssa idaresine geri alındı. Padişah adına emlak alımları da en yüksek seviyeye ulaştı. Emlâkin dışında birtakım gelir kaynaklarının eklenmesiyle hazîne-i hâssa hacim ve teşkilât bakımından genişledi. Bu dönemde Hazîne-i Hâssa Nezâreti'nin üst yönetici kadrosunu hazîne-i hâssa nâzırı, müsteşar, muhasebeci ve hazîne-i hâssa umumi müfettişi oluşturmaktaydı. Hazîne-i hâssa nâzirinin yaptığı idare heyeti tarafından yönetilirdi. Tahrirat, muhasebe, kuyûdat, sicill-i ahvâl, evrak kalemleri, vezne idaresi, dâire-i merkeziyye müdüriyeti ve muayene komisyonu nezâretin belli başlı kalemleriydi. Oldukça geniş bir alana ya-

yılmış olan emlak-ı şâhânenin idaresi için emlak-ı hümâyun kalemi, emlak senedat kalemi, emlak birinci Dersaadet şubesi, emlak ikinci ve dördüncü şubeleri, orman şubesi, emlak-ı hümâyun hendesehânesi ve idâre-i nehriyye-i merkeziyye gibi bir takım memuriyetler ihdas edildi. Emlâkin idaresi ve emlak-ı şâhâneye yeni top- rakların katılımını sağlamak amacıyla hazîne-i hâssa umumi müfettişinin başkanlığında emlak-ı hümâyun komisyonu ve emlak-ı hümâyun teftiş heyeti gibi meclisler de oluşturuldu. Ayrıca ülkenin çeşitli yerlerinde bulunan emlak-ı şâhânenin idare ve teftişi için bazı yerler merkez ittihaz edilerek buralarda, emlak-ı şâhâne müdürlükleri veya dâire-i seniyye denilen merkeze bağlı bir şekilde hükümdara ait arazileri yöneten iyi organize edilmiş müesseseler de kuruldu. Bağdat, Amâre, Musul, Halep, Suriye, Aydın, Yanya, Edirne, Çatalca, Akköprü, İnegöl belli başlı emlak-ı hümâyun şubeleriydi. Bu şubelerde bir idare komisyonu vardı; komisyonda başkâtip ve gerekli sayıda kâtipten oluşan bir kalem bulunuyordu. Adı geçen merkezler, kendi içinde bulunan arâzi-i seniyyenin genişliğine göre çeşitli sayılarda şubelere ayrıldı ve buralara da birer memurla gerektiği kadar kâtip gönderildi. Depo, İstabl-ı Âmire, mefrûşât-ı hümâyun, matbah-ı Âmire, erzak ambarı, ebniye-i seniyye ambarı, hatab ambarı, hububat ambarı, kârhâne ve Hereke Fabrika-i Hümâyunu idareleri ise merkezde hazîne-i hâssanın yönetimine bağlı birimlerdi. Hazîne-i Hâssa Nezâreti çeşitli isimler altında görev yapan idare meclislerince yönetildi. Bunlar hazîne-i hâssa komisyonu, hazîne-i hâssa levâzım meclisi, hazîne-i hâssa meclis-i idâresi, hazîne-i hâssa hey'et-i idâresi, hazîne-i hâssa encümen-i idâresi idi.

II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden (1909) sonra, hazîne-i hâssaya ait emlak-ı şâhânenin büyük bir bölümünün maliye hazinesine devredilmesiyle kapasite bakımından küçülen Hazîne-i Hâssa Nezâreti umum müdürlüğe çevrildi; personel ve kalemleriyle idare ettiği birimler de sınırlandırıldı. Hazîne-i hâssanın yönetiminde otuzu aşkın hazîne-i hâssa nâzırı (1909'dan sonra umum müdür) görev aldı. Bunların içinde Küçük Said Paşa, Hasan Fehmi Paşa, Hamdi Paşa ve Hakkı Paşa gibi tanınmış kişiler bulunuyordu. Agop Paşa, Mîkâil (Mikael) Portakal Paşa, Sakızlı Ohannes Paşa gibi Ermeni asıllı nâzırlar da hazîne-i hâssada görev yaptılar. Zaman zaman nâzırların bir kısmı

bu görevlerinin yanında başka nezâretlerin idarelerini de üstlenmişlerdir. Meselâ Sultan Abdülaziz devrinde Mehmed Ali Paşa kısa bir süre kaptan-ı deryâ, Mâbeyn-i Hümâyun müşirliğiyle Hazîne-i Hâssa Nezâreti ve Harbiye Nazırlığını aynı anda yapmıştı. Şirvânîzâde Rûşdü Paşa ve Agop Paşa, nâzırlıkları sırasında bir süre Hazîne-i Hâssa Nezâreti ile birlikte maliye nâzırlığını da yürütmüşlerdi.

Tanzimat'ın ilânından sonra meskûkâtın idaresi maliye hazinesine verildi; fakat meskûkât işleri merkezinin Darphâne-i Âmire olması ve meskûkâtın devriyle maliye hazinesinin yoğun işlerinde hafifleme görülebileceği ileri sürülerek 1269'da (1852-53) tekrar hazîne-i hâssaya iade edildi. 1280'li (1863) yıllarda meskûkât yeniden maliye hazinesine devredildiyse de XIX. yüzyılın sonlarına kadar zaman zaman hazîne-i hâssaya bağlandı. Bu arada ülke çapında bulunan sahte para ve mühürler hazîne-i hâssaya gönderildiği gibi yine memleketin muhtelif yerlerinde ortaya çıkarılan yabancı paraların da dahil olduğu eski paralar (meskûkât-ı atîka) bedelleri ödenerek hazîne-i hâssada saklandı. Hatta zaman zaman bunların isimlerinin sıralandığı ikişer nüsha defterler hazırlanarak biri padişaha sunuldu, diğeri Maliye Nezâreti'ne verildi.

Hazîne-i hâssa, Tanzimat'tan sonra gelirlerinin önemli bir bölümünü ekonomik gelişmeye dönük bazı faaliyetlerin finansmanına ayırdı. Bunların büyük bir bölümü de fabrika tesisine harcandı. İzmit Çuha Fabrikası, Hereke Kumaş Fabrikası, Büyükdada demir madenleri, Ziraat Tâlimhânesi, Zeytinburnu Demir Fabrikası, Bursa İpek Fabrikası, Veli Efendi Basma Fabrikası, Mihaliç Çiflikât-ı Hümâyunu bunlar arasında yer alır. Bunlardan Zeytinburnu Demir Fabrikası'nın yönetimi Tophâne-i Âmire'ye bırakılarak hazîne-i hâssaya borçlandırıldı ve bu borcunu elde edeceği kârlarla ödemesi kararlaştırıldı. Ancak daha sonra bu meblağın ödemesini maliye hazinesi üstlendi. İzmit Çuha Fabrikası 1849 yılında Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'ye devredildi. Fabrika inşa masraflarının bir kısmı serasker paşa tarafından hazîne-i hâssaya ödenirken kalan kısım maliye hazinesince karşılandı. Feshâne-i Âmire, Tanzimat öncesinde Darphâne-i Âmire tarafından finanse edilirken yönetimi hazîne-i hâssa tarafından sürdürüldü. Bir ara hazineden ayrı müstakil Feshâne-i Âmire Nezâreti oluşturulmuşsa da XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar hazîne-i hâssaya bağlı bir birim olarak kaldı.

Hazîne-i hâssanın gelir kaynaklarının başında gelen tahsisât-ı seniyye, başlangıçta aylık 12.500 keseden yılda 150.000 kese idi. Bu miktar toplam bütçe gelirlerinin 1/8'ini oluşturuyordu. 1272 (1855-56) yılında tahsisat aylık 20.000 keseye çıkarıldı ve zamanla bu artışlar sürdü. Maliye hazinesince tahsisatın ödenmesi için özellikle taahhüdü kuvvetli olan sağlam gelir kaynakları ayrılmaya çalışıldı. Aylıklar zaman zaman, muteber sarrafların taahhütleri altında bulunan İzmir ve İstanbul gümrüklerinden sağlandı. Bazan İstanbul emtia gümrüğü gelirleri buraya aktarıldı, bazan da kısmen rûsûmat emanetinden haftalıklar halinde karşılanması yoluna gidildi. Bunların dışında yine tahsisatın bir kısmının bazı vilâyet ve sancakların ipek, âşâr ve diğer resimlerinden karşılanmasına çalışıldı. Nitekim 1269'da (1852-53) Hüdâvendigâr-ili ve Aydın sancakları, 1298'lerde (1881) Agop Paşa'nın nâzırlığı sırasında Hüdâvendigâr-ili, Ankara ve Konya vilâyetlerinin tapu ve orman hâsılatının dışındaki umumi vâridâtı bu iş için tahsis edilmişti. Ancak bütün bunlara rağmen maliye hazinesi bu aylıkları düzenli bir şekilde ödeyememiş, her yıl bir önceki yıldan "matlûbât-ı atîka" adı altında bakiyeler devredilmişti. Hatta maliye hazinesi, tahsisatı aydan aya düzenli olarak ödeyebilmek ve önceki yıllardan kalan bakiyeleri tesviye edebilmek için zaman zaman bezirgânlardan borç almak zorunda kalmıştır. Maliye hazinesi, yaptığı mukavelelerle tahsisatın aylıklar halinde aksatılmadan bezirgânlarca ödenmesine karşılık bu paraları faizleriyle karşılamayı taahhüt etmiştir.

Sultan Abdülmecid döneminde emlak-ı hümâyun ve havâss-ı hümâyun devlet hazinesine devredildi. Ancak Tanzimat'la birlikte Beşiktaş ve Dolmabahçe saraylarıyla muhtelif köşklere çıkan ve dış hayattla temasa geçen saray halkının aşırı masrafları resmî tahsisatla karşılanamaz hale geldi. Bu sebeple hazineye yeni kaynakların aranması yoluna gidildi. Ereğli maden kömürleri gelirleri hazîne-i hâssaya bağlandığı gibi hazîne-i hâssa hesabına vapur alınarak Tersâne-i Âmire tarafından işletilmeye başlandı. Ayrıca Şirket-i Hayriyye Vapur Kumpanyası'ndan 166 hissenin hâsılatı padişaha tahsis edildi. Bunlar da yeterli olmayınca Âlî Paşa'nın sadrazamlığı sırasında 17 Ağustos 1858'de çıkarılan bir fermanla, hânedanın kendilerine tahsis edilen gelirlerle yetinmeleri ve israfa son vermeleri bildirildi. 26 Ağustos 1858'de çıkarılan başka bir fer-

manla da saraya veya sultanlara yapılan teslimat ve saraya mensup zevata verilen borçlar için para ödenmeyeceği duyuruldu. Bütün bunlara rağmen israf önlenemedi.

Sultan Abdülaziz'in tahta geçmesinden (1861) sonra, Abdülmecid döneminde bir türlü önlenemeyen saray israflarının giderilmesi için harekete geçildi. Sarayda altın ve gümüş eşyanın kullanımını yasaklandı. Saray halkına verilen bütün maaşlar gözden geçirildi. Gereksiz memurlar uzaklaştırıldı. Şehzadelerin, sultanların ve kadınefendilerin maaşları da yeniden düzenlenerek birtakım indirimler yapıldı ve bunların maliye hazinesinden ödenmesi kararlaştırıldı. Padişaha ait tahsisatın da 15.000 kese olarak ödenmesi uygun görüldü. Ancak bu tedbirler uzun ömürlü olmadı. Kısa bir süre sonra saray giderlerinde tekrar artış görüldü. Âlî ve Fuad paşaların ölümünden sonra saraya hoş görünmek isteyenlerin telkin ve tesiriyle maliye ve saray hazineleri Sultan Abdülmecid devrinden daha aşırı bir israf ve sefahat içine girdi. Gelirlerin bir kısmı saray ve köşkler inşasına sarfediliyor, kabul edilen bütçe usulüne rağmen yılda 5 milyon açık çıkıyor ve bir türlü denk bütçe yapmak mümkün olmuyordu. Bu arada Ereğli madenleri yanında Tokat, Ergani ve Gümüşhane gibi birtakım madenlerin gelirleri de hazîne-i hâssa intikal etmeye başlamıştı.

Abdülaziz'den sonra tahta geçen (1876) V. Murad, cülûsunun üçüncü günü sadrazama gönderdiği hatt-ı hümayûnda malî islahata temas ederek bütçenin denkleştirilmesine bir yardım olmak üzere hazîne-i hâssaya ait tahsisattan 60.000 kesenin indirilmesini ve yine bu hazineye bağlı kömür madenleriyle diğer bir kısım madenlerin ve bazı fabrikalar hâsılatının maliye hazinesine terkedilmesini emretti. Sultan II. Abdülhamid de cülûsunu (31 Ağustos 1876) müteakip hazîne-i hâssa masraflarında tasarrufa gidilmesini ve israfın önlenmesini istedi. Bunun için bir komisyon-ı mahsûs teşkil edilerek bir önceki yılın bütçesi yapıldı. Hazîne-i hâssa Nâzırı Agop Paşa tarafından 1296 (1880) malî senesinin Martı başından itibaren hazîne-i hâssa muvazenesinde uygulanması gereken tasarruf tedbirlerini ihtiva eden bir lâyiha hazırlandı. Lâyiha padişahça da aynen kabul edilerek uygulamaya konuldu. Nizamnâme uyarınca saray masraflarında gerekli kısıtlamalar yapıldı ve sarayda mevcut görevlilerle hazineden maaş alan diğer kesimin durumları göz-

den geçirilerek birtakım kısıtlamalara gidildi. Emekliliği gelenlerle boşuna maaş alanlar ayıklanarak saray harcamalarına bir çeki düzen verildi. Bu çalışmalardan sonra hazîne-i hâssanın gelirlerini artırma yoluna gidildi. Öncelikle Sultan Abdülmecid zamanında emlâk-i hümayûnun maliye hazinesine devri sırasında ufak tefek bazı emlâkin gizli olarak birtakım kişilerin elinde kaldığı öğrenildiğinden bu emlâkin kurtarılması için işlemlere başlandı. Daha sonra, maliyeye devredilen emlâk-i hümayûn kısmı kısmı hazîne-i hâssa hesabına geri alındı. Bu işlemler sürdürülürken adı geçen emlâke karşılık olarak maliye hazinesinden verilen tahsisât-ı seniyye düzenli bir şekilde hazîne-i hâssaya gelir olarak girmeye devam etti. Maliyeden devralınan emlâkin dışında mahlûl topraklar ve sahipsiz kalmış yerler emlâk-i hümayûna dahil edildi. İmar ve ihtiya müsait, geniş ve verimli arazilere fiyat biçilip satın alma yollarıyla da hazîne-i hâssanın emlâk-i hümayûnu her geçen gün biraz daha genişletildi ve emlâkin hepsi padişah adına tapulandı. Hazîne-i hâssanın gelirlerinin artırılması amacıyla bazı bayındırlık işleri de bu hazineye verildi. Dicle ve Fırat nehirlerinde gemi işletilmesi, Selânik ve Dedeâğaç liman imtiyazları, vilâyet merkezi olan birçok büyük şehirde petrol depoları, Selânik, İzmir, Bağdat ve Basra'da umumi mağazaların kurulması bunların arasında sayılabilir. Ayrıca ülke içinde bulunan zengin maden yataklarının imtiyazları da hazîne-i hâssaya verildi. Musul civarında petrol, neft ve zift madenleri, Bağdat petroleri, Taşoz adasındaki madenlerin imtiyazı önemli maden imtiyazlarından sadece birkaçıydı.

Hazîne-i hâssa tasarrufuna giren hâlf ve geniş arazi parçalarının boş bırakılmayarak civardan çiftçi celbi suretiyle göçebe aşiretlerin iskânına vesile olduğu da bilinmektedir. Buralardaki emlâk komisyonları iskân edilecek muhacirlerin hânelerinin miktarını, nüfusunu ve hayvanlarının sayısını ve çeşitlerini ihtiva eden istatistik cetvelleri düzenleyerek hazineye gönderirdi. Başka topraklarda maliyece âşâra ek olarak tahsil edilen maaş ve menâfi hissesi hazîne-i hâssa topraklarındaki çiftçilerden alınmazdı. Ancak arazi kirasıyla birlikte âşârın nisbeti beşte bire kadar yükseldi. Arâzi-i seniyye çiftçilerinden alınan âşâr ve ağnam resimlerinin tahsilâtı hazîne-i hâssa memurları tarafından yapılır ve meblağlar hazîne-i hâssaya ait olurdu. Hazîne-i hâs-

sa, kendi arazi ve emlâki için devlet hazinesine vergi olarak herhangi bir ödeme yapmazdı. Tanzimat'ın ilânından sonra padişahın elinde kalan bir kısım emlâkin vergiye tâbi olduğu belirtilmişse de bu maddeye hiç temas edilmeden emlâk-i hümayûn eskiden beri vergi ve rûsûmdan muaf bulunduğu dair Dîvân-ı Muhâsebat'ça verilmiş olan bir karara dayanılarak maliye hazinesinin vâridât muhasebesine gönderdiği bir yazıyla (1283/1866-67) vergi alınmamaya başlanmış, 20 Rebülevvel 1298 (20 Şubat 1881) tarihli bir irade ile de bu husus teyit edilmiştir. Arâzi-i seniyye sınırları içinde dolayan başkalarına ait hayvanların ağnam resmini hazîne-i hâssa kendisine alır, hayvan sayımı zamanında hazîne-i hâssanın yarı nisbette alageldiği resimlerden kurtulmak için civardaki bütün hayvan sürüleri arâzi-i seniyye dahiline getirilirdi. Bu gibi imtiyazlardan faydalanmak isteyen halk, kendi topraklarının da emlâk-i şâhâne sınırları içine alınması için zaman zaman müracaatlarda bulunurdu. Bu taleplerde, dahil edilmek istenen yerler hazinece araştırılarak gelir getirici bulunursa emlâk-i hümayûna katılırdı. Emlâk-i hümayûn haritası içinde bulunan bütün arazi ve emlâkin vergi ve diğer gelirleri hazîne-i hâssaya bağlı mahallî emlâk idaresi tarafından tahsil edilirdi. Hazîne-i hâssa ve ona bağlı emlâk-i hümayûn idareleri ve çiftlikleri posta ve telgraf ücreti vermezlerdi. Emlâk-i hümayûn idareleri tapu muamelelerini de yapar ve alınan resmî harçları kendi idarelerine mal ederler ve çiftçiye hazîne-i hâssa senedi denilen ayrı şekilde düzenlenmiş tapu senedi verirlerdi. 1301-1302 (1884-1885) yıllarına ait bir listede, bu tarihe kadar emlâk-i kadîmden olan ve 1293 (1876) tarihinden itibaren satın alınan bütün emlâkin isimleri kayıtlıdır. Listede İstanbul'da 260, Rumeli tarafında 142, Anadolu'da 344, Kıbrıs'ta yirmi bir olmak üzere toplam 767 parça dükkân, kahvehane, oda, tarla, bağ, bahçe, yaylak, çiftlik, köy vb.den oluşan emlâk-i hümayûn mevcuttur.

Hazîne-i hâssa tarafından yapılan masrafların başında ceyb-i hümayûna verilen, atâyâ-i seniyye, mübâyaat ve mûtat masraflar olmak üzere Mâbeyn-i Hümayûn'a yapılan harcamalar geliyordu. Harem-i Hümayûn, Mâbeyn-i Hümayûn, Harem-i Hümayûn ağaları ve Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne maaşlarıyla bekçi, kuşçu, kapıcı ve kayıkçıların bazı "zevât-ı kirâm" ve diğer bendegân, mütekâid ve âcizlere ait umu-

HAZİNE-i HÂSSA

mi maaş ödemeleri de hazinenin önemli harcamalarındandı. Ebniye-i seniyye inşaat ve tamir masrafları, ebniye ambarı, matbah-ı Âmire, hatab ambarı, mefruşat dairesi ve İstabl-ı Âmire'ye ait masraflar ve buralarda görevli personelin maaşları bu hazineden karşılanırdı. Saray eczahanesinin, hazîne-i hümayunun, has ve hâricî fırınlarla hadâik-i hâssanın masrafları ve görevlilerinin maaşları ve diğer harcamalar hep hazîne-i hâssadan yapılmaktaydı. Bu devirde ceyb-i hümayun tabiri yeniden ortaya çıktı. Ancak artık hazîne-i hâssaya değil Mâbeyn-i Hümayun teşkilâtına bağlı bir daire durumundaydı. Yazışmaları ceyb-i hümayun kâtibince yapılan ceyb-i hümayun, başmâbeyincinin idaresinde olup padişahın isteği dışındaki harcamalardan başmâbeyinci sorumlu tutulurdu. Buradan esvap oda-yi hümayunu ve kiler-i Âmire vesair bütün gediklerin sarfiyat ve mübâyaatları yapılırdı. Gedikler dışındaki harcamalar da genelde atıyye-i seniyye veya herhangi bir şey mübâyaası için bendegândan birine ödeme yapılması gibiydi. Ceyb-i hümayun saltanatın sonuna kadar varlığını sürdürdü ve her ay hazîne-i hâssadan bu daireye aylık ödendi.

Hazîne-i hâssa gelirleri ise tahsîsât-ı seniyye, sarây-ı hümayun lahm tayinatı, şehzade ve sultanların muayyenat bedelleri, ebniye-i seniyye mürettebatı, emlâk-i hümayûn-ı şâhâne hâsîlatından hazîneye terk ve ihsan edilen miktarlardan ibaretti. Görüldüğü üzere hazîne-i hâssanın gelirleri içinde emlâk-i hümayun hâsîlatının tamamı yer almıyordu. Sık sık çıkarılan iradelerle de emlâk-i hümayun gelirlerinin hazîne-i hâssa muâmelâtına karıştırılmaması isteniyordu. Emlâk-i hümayundan elde edilen hâsîlat, İstanbul da dahil olmak üzere isimleri sayılan emlâk-i hümayun şubelerinden gönderilen paralar, Mihaliç Çiflikât-ı Hümayunu hâsîlatı ile Hereke Fabrika-i Hümayunu kumaş esmânından ibaretti. Bunlar, genel olarak "hayrat ve müberrât-ı seniyye"ye taalluk eden inşaat ve tamirat masraflarında, umûr-i hayriyye masraflarında, ramazan ve diğer günlerde asâkir-i şâhâne, ümerâ, zâbitan ve efradına ihsan edilen hediye ve bahşişler, bazı hizmetler için taşraya gönderilen ümerâ ve zâbitân-ı askeriyeye harcırahları ve ecnebi tiyatrocularla Muzika-i Hümayun ecnebi muallimlerinin maaşları ve padişahın hususi masraflarında kullanılırdı.

Harcamaları çok geniş bir alana yayılan hazîne-i hâssa sonuçta ödeme güçlü-

ğü içine sürüklendi. Hazinenin maaş ve diğer harcamalardan dolayı 1.150.000 altın lira kadar borcu bulunuyordu. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra 18 Şâban 1326 (15 Eylül 1908) tarihli irade ile (BA, İrade-Maliye, nr. Şâban 1326-17) borcun kapatılması için maliye hazinesinden 1.000.000 altın lira borç alınması kararlaştırıldı. Buna karşılık olmak üzere yıllık geliri 400.000 altın liradan fazla olan hazîne-i hâssaya ait emlâk-i hümayun da mâliye hazinesine devredildi. Adı geçen iradeye ekli Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ mazbatasında açıklandığına göre devredilen emlâkin bir kısmı emlâk-i kadîmeden intikal etmiş, bir kısmı da maliye hazinesinden veya sahiplerinden satın alınmıştı. Yabancıların eline geçmemesi için veya memleketin imarı amacıyla bu yerlere büyük paralar harcanarak hayır kurumları ve mektepler açılmıştı. Devredilen bu emlâk düzenlenen bir defterde hâsîlatıyla birlikte sıralanmıştır (toplam hâsîlatı 404.347 altın lira olan bu emlâkin listesi için bk. BA, İrade-Hususî, Şâban 1326-33). Devir sırasında karışıklığa meydan vermemek için hazîne-i hâssa uhdesinde bırakılan emlâk ve vâridâtın da ayrı bir listesi yapılarak birlikte tebliğ edildi. Hazîne-i hâssanın idaresinde kalan emlâk-i hümayunun toplam geliri ise 200.000 altın liraydı. 9 Ramazan 1326 (5 Ekim 1908) tarihli hazîne-i hâssa nâzırının tezkiresine ekli listede isimleri belirtilen otuz altı kalem madenle seyr-i sefâin otomobili vesaireye dair on kalem imtiyaz da maliye hazinesine bırakıldı (BA, Yıldız – Mütenevvi Evrak, nr. 313/27). II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra padişah olan Mehmed Reşad, 14 Nisan 1325 (27 Nisan 1909) tarihli iradesiyle II. Abdülhamid namına olarak 1293 (1876) tarihinden beri emlâk-i seniyyeye katılmış olan bütün emlâki maliye hazinesine devretti. Maliye hazinesine yapılan bu devir işlemi de bir öncekinde olduğu gibi hazîne-i hâssaya ait birtakım borçların ödemesini maliye hazinesine yükliyordu. Nitekim 8 Ağustos 1325 (21 Ağustos 1909) tarihinde çıkarılan bir kanunla, II. Abdülhamid adına hazîne-i hâssanın Evkaf Nezâretine, bazı bankalara, tüccar ve esnafa, bahçıvan ve aşçı gibi hizmetlilere olan borçları, hak edilen maaşlar ve II. Abdülhamid'in Hicaz demiryoluna taahhüt edip de ödeyemediği 50.000 altın lira maliye hazinesi tarafından karşılanacaktı. Hazîne-i hâssanın bu borçları uzunca bir süre maliye hazinesini meşgul etti. Kurulan komisyonun tesbit ettiği banka ve diğer

yerlere ait 49.371.670 altın lira 35 kuruş borç maliye hazinesince ödendi. Ayrıca toplam 62.841.673 altın lira 50 kuruşluk Harem-i Hümayun maaşları da tasfiye edildi (BA, Kavânîn ve Nizâmat İradeleri, nr. Şâban 1327-4; *Düstur*, İkinci tertip, I, 652-655). Bu karardan sonra hazîne-i hâssa müdürlüğünün idaresinde kadîm emlâk-i hâkâniyyeden olan ve makama bağlı olarak bırakılan mülkler kalmıştır ki bunlar arasında İstanbul ve civarındaki bazı çiftlikler ve çayırırla Bursa İpek Fabrikası, Hereke Kumaş Fabrikası sayılabilir. 29 Mart 1328 (11 Nisan 1912) tarihli nizamnâme ile emlâk-i kadîme-i hâkâniyyeden olan bu yerlerin devlet ve memleketçe lüzum görülmedikçe, yahut boş durmasından hazîne-i hâssaca hakkıyla istifade olunmadığı ortaya çıkmadıkça satılmaması ve öyle bir lüzum halinde önce padişahın izin alındıktan sonra kurulacak bir komisyonca kıymeti takdir edilip alınacak irade ile satılması ve satış bedeliyle yine emlâk-i hâkâniyye arasına girecek bir mülk alınması kararlaştırıldı (*Düstur*, İkinci tertip, IV, 452).

Sultan Reşad'dan sonra tahta geçen Sultan Vahdeddin çıkardığı 16 Rebülâhîr 1338 (8 Ocak 1920) tarihli bir kararnâme ile, 15 Eylül 1908 ve 27 Nisan 1909 tarihli iradelerle hazîne-i hâssadan maliye hazinesine devredilen arazi, çiftlik, müessese ve imtiyazları tekrar hazîne-i hâssaya iade ettirdi (*Takvîm-i Vekâyi'*, nr. 3749, s. 9). Maliye tarafından satılanlarla muhacirlere dağıtılanlar müstesna tutulduğu gibi hak iddia edenlerin mahkemeye müracaat hakları saklıydı. Ancak Osmanlı saltanatının sona ermesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra konu tekrar gündeme geldi. 3 Mart 1340 (3 Mart 1924) tarihli ve 431 sayılı, Hilâfetin İlgasına ve Osmanlı Hânedanının Türkiye Dışına Çıkarılmasına Dair Kanun'un 8. maddesinde, padişahların Türkiye Cumhuriyeti arazisi dahilindeki tapuya kayıtlı gayri menkul mallarının millete intikal ettiği belirtildi. Aynı kanunun 10. maddesinde, emlâk-i hâkâniyye adı altında olup evvelce millete devredilen emlâk ile beraber mülga padişahlığa ait bütün emlâk ve sâbık hazîne-i hümayun muhteviyatlarıyla saray ve kasırlarla sair bina ve arazinin de millete ait olduğu ifade edildi. Fakat hazîne-i hâssa mallarının Türkiye Cumhuriyeti'ne bu şekilde devredilmesi mesele kapanmadı. II. Abdülhamid'in mirasçıları 8. maddeye karşı çıktılar. Mirasın ölümle tahakkuk ettiğini ve Sultan Abdülhamid'in ölümünden sonra

bu malların mirasçılarına geçtiğini, 431 sayılı kanunun bu hakkı ortadan kaldıramayacağını, kanunun ancak çıktığı zaman hayatta olan padişah malları hakkında uygulanabileceğini ileri sürerek Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı muhtelif davalar açtılar. Hazine-i hâssaya ait miras meselesi Türkiye Cumhuriyeti'ni uzun süre meşgul etti.

Hazine-i Hâssa Dairesi, II. Abdülhamid'in hükümdarlığına kadar Topkapı Sarayı'nda Bâb-ı Hümayun'dan girildiğinde hemen sağda yer alan Darphâne-i Âmire binasında bulunmaktaydı. II. Abdülhamid, Hazine-i Hâssa Nezâreti teşkilâtının elden geçirilerek düzenli bir şekilde çalışmasını istedi. 1294 (1877) sonunda hazîne-i hâssa Dolmabahçe Sarayı'na taşındı. Buradaki Hazine-i Hâssa Dairesi, sarayın deniz tarafında bulunan önceleri "kordon kapısı", daha sonra "hazine kapısı" olarak adlandırılan kapısının hemen sağındaki, bugün Millî Saraylar Daire Başkanlığı makam ve bürolarının yer aldığı yerde idi. Bu dairenin simetrisinde ise mefruşat dairesi bulunmaktaydı. Günümüzde burası Kültür, Bilim ve Tanıtım Merkezi olarak kullanılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, İrade - Dahiliye, nr. 17044, 27350, 27627; BA, MAD, nr. 10551; BA, HH, nr. 17362; BA, İrade-Maliye, nr. Şâban 1326-17; BA, İrade-Hususî, nr. Şâban 1326-33; BA, Yıldız - Mütenevvi Evrak, nr. 313/27; BA, Kavânin ve Nizâmat İradeleri, nr. Şâban 1327-4; BA, Hazine-i Hâssa Defterleri (1242-1305/1826-1888 tarihleri arasında 973 defter); BA, Darbhâne-i Âmire Defterleri (1108-1299/1696-1882 tarihleri arasında 1230 defter); BA, Nizâmat Defterleri (1301-1341/1884-1922 tarihleri arasında 31 defter); Kavânin Mecmuası, Ankara 1339-41, I, 46, 88; R. C. Cervati, *Annuaire oriental commerce, 13e année*, İstanbul 1895, tür.yer.; Lutfî, *Târîh*, X, 59-60; XII, 18, 38, 92, 107; XIV, 11, 16, 23; XV, 29; Abdurrahman Şeref, *Târîh-i Devlet-i Osmâniyye*, İstanbul 1312, II, tür.yer.; a.m.f., "Topkapı Sarây-ı Hümayunu", *TOEM*, I/6 (1329), s. 280; *Düstur*, İkinci tertip, İstanbul 1329, I, 76, 623, 625-655; IV (1331), s. 452; Tahsin Paşa, *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1931, s. 104, ayrıca bk. tür.yer.; Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, İstanbul 1965, tür.yer.; Vasfi Şenşözen, *Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlaki*, Ankara 1982; Cemil Koçak, *Abdülhamid'in Mirası*, İstanbul 1990; *Ali Ekrem Bolayır'ın Hatıraları* (haz. Metin Kaya-han Özgül), Ankara 1991, tür.yer.; Tefvik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat* (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1992, s. 235-257; Cengiz Köseoğlu, "Dolmabahçe Sarayı Hazine-i Hassa Dairesi", *Millî Saraylar*, İstanbul 1987, s. 34-41; a.m.f., "Dolmabahçe Sarayı Hazine-i Hassa Dairesi II", a.e. (1992), s. 78-83; Pakalın, I, 787-788; G. Baer, "Da'ira Saniyya", *El^e Suppl* (Ing.), s. 179.

ARZU (TOZDUMAN) TERZİ

HAZİNEDAR

(خزینہ دار)

Devlet hazinesini
veya çeşitli depoları
korumakla görevli memur.

Hazinedar (hazîne-dâr) yerine çeşitli devletlerde hâzin (çoğulu huzzân ve hazene), hazînü'l-mâl, hâzindar, huzendar, hazânedar, haznedar, sâhibü beytilmâl, nâzîru beytilmâl ve reîsü beytilmâl gibi tabirler de kullanılmıştır. Hâzin kelimesinin çoğulu olan hazene, Kur'an-ı Kerim'de "cehennem ve cennetin bekçileri" anlamında geçmektedir (ez-Zümer 39/71, 73).

Hz. Peygamber kendisini, toplanan gelirleri halk için koruyan ve gerekli yerlere harcayan bir hâzin olarak tanıtmıştı (Müslim, "Zekât", 73). Asr-ı saâdet'te beytül mâle ait nakit para Resûl-i Ekrem'in evinde, tarım ürünleri ise Mescid-i Nebevi'nin üst katındaki odada muhafaza edilirdi. Hz. Ömer, Bilâl-i Habeşî, Ebû Ubeyde b. Cerrâh ve Muâz b. Cebel hazinedarlıkla (sâhibü beytilmâl) görevlendirilmişlerdi; beytül mâlden yapılan harcamalar onlar tarafından yürütülürdü. Hz. Ebû Bekir zamanında yine Hz. Ömer ile Ebû Ubeyde ve Muaykib b. Ebû Fâtıma beytül mâle görevlisi idiler. 16 (637) yılında Câbiye'deki meşhur toplantıda Allah'ın kendisini beytül mâlin hazinedarı ve paylaştırıcısı tayin ettiğini söyleyen Hz. Ömer ise (*Müsned*, III, 475) kadılığa getirdiği kişilere aynı zamanda beytül mâle bakma yükümlülüğünü veriyordu; meselâ Abdullah b. Mes'ûd Kûfe'de hem kadı hem de beytül mâle sorumlusu idi (*Dîa*, I, 114). Hz. Ali de beytül mâle hâzin unvanıyla bir memur tayin etmişti.

Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler döneminde sadece devlet hazinesi (beytül mâl-i âmme) vardı. Halifenin özel hazinesi (beytül mâl-i hâssa) Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr devrinde (754-775) kuruldu. Bu hazinenin reisine "hâzin-i hâs" veya "hâzinü beytilmâlî'l-hâssa", daha sonraları ise "sâhibü beytilmâlî'l-hâssa" denilmiştir. Abbâsîler zamanında beytül mâl divanında hazinedardan başka nâzîr, müşrif (müşârif), reîsü beytilmâl, sâhibü beytilmâl, mübâşir, müstevfî gibi görevliler de bulunuyordu (Aykaç, s. 165 vd.). Hâzin terimi bu dönemde de kullanıldı. Muktedir - Billâh'ın halifelikten hal'i ve İbnü'l-Mu'tezz'in Râzî - Billâh lakabıyla halife ilân edildiği sırasında (296/908) Muktedir'in yanında kalanlardan Münis'in unvanı hâzin

idi. Zaman zaman halifelik ailesinin hizmetkârlarıyla ikinci derece memurlarına da hâzin denilmiştir; meselâ yatak takımı ambarlarını muhafaza edenler "huz-zânü'l-feres", kandillerle ilgilenenler "hâzinü's-ş-şem" adıyla anılıyordu. Ayrıca Abbâsîler devrinde hazinedar için "sâhibü'l-mahzen" tabiri de kullanılmıştır. Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın iki oğlu Mahmud ile kardeşi Mes'ûd'a Abbâsî Halifesi Müsterşid - Billâh'ın huzurunda hil'atlerini giydiren kişi Sâhibü'l-mahzen İbn Talha idi (14 Şâban 515/28 Ekim 1121). Büveyhîler zamanında çeşitli eşya ve malların saklandığı depo veya ambar sorumlusuna yine hâzin deniliyordu ve savaş sonrası ele geçirilen ganimetlerin sayılması da onun görevleri arasında bulunuyordu. Bu dönemde hazinedar geçimini iktâardan sağlamaktaydı. Öte yandan görevlilere daima peşin ödeme yapan Adudüdevle, hazinedara aylık ücretinin yanı sıra kışlık ve yazlık elbiseler vermekte, ayrıca ev halkının hizmetkârları için bir tahsisat ayırmaktaydı. Daha sonraki devirde Bağdat'ın ileri gelenlerinden Şeyh Abdülmelik Ebû Mansûr b. Yûsuf Bîmarîstân-ı Adudî'yi tamir ettirmiş ve buraya yirmi sekiz tabiinden başka üç de hâzin tayin etmişti (Bündârî, s. 33).

Hazinedar Sâmanî devlet teşkilâtında da vardı. Karahanlılar'da bu görevi yapanlara "ağıcı" (ağı "ipekli kumaş") adı veriliyordu; genç gulâmlardan yazı ve hesap işlerini bilenler ağıcı olurdu. Ağıcının emrinde çalışan ve muhasebeye bakan memurlara da "bitigci" (yazıcı) deniliyordu. Hazinedarın dikkat etmesi gereken önemli hususlardan biri, hükümdar askerlerine ve öteki hak edenlere ihşanda bulunduğu zaman bu emrin yerine getirilmesinde acele davranması idi. Aksi takdirde hizmetkârlar hükümdardan yüz çevirir, beyler de sözlerinde durmamış oldukları için güven kaybederlerdi. Gazneliler'de aynı görevli yine hâzin veya hazinedar diye adlandırılıyordu. Gerek sultana hediye edilen gerekse sultanın hediye ettiği değerli mallar hâzinler tarafından deftere geçirilirdi. Sultan Mes'ûd tahta çıktıktan sonra kardeşi Muhammed'in dağıttığı cülûs bahşişlerini geri almak istediğinde, hâzinler başta olmak üzere hazine görevlileri kime ne gibi hediyeler verildiğini tesbit etmişlerdi. Hazinedarın emri altında hazine müşrifleri (müşrifân-ı hizâne), hazine kâtipleri (debîrân-ı hazîne), çıraklar (şâkirdan) ve hamallar (hammâlân-ı hazîne) görev yapmaktaydı. Sultan Mes'ûd babasının hâzini Ahmed Yinal Tegin'i